

ТРАНСАКЦІОНАЛІЗМ: МІСЦЕ І РОЛЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

TRANSACTIONALISM: PLACE AND ROLE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION THEORIES

Савка В.Я.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена аналізу місця та ролі транзакціоналізму у системі теорій європейської інтеграції. Розглянуто основні теоретичні положення транзакціоналізму; його відмінні риси у порівнянні з іншими євроінтеграційними теоріями; визначено внесок К. Дойча як головного представника транзакціоналізму; проаналізовано основні критичні зауваження щодо теоретичних положень транзакціоналізму з боку його опонентів. Головний методологічний здобуток теоретичного підходу К. Дойча полягає в проведенні більш емпірично орієнтованого аналізу. Транзакціоналізм намагається вловити домінуючий характер взаємовідносин між міжнародною інтеграцією (у широкому розумінні – як процес формування співтовариства) і соціальною комунікацією (зміни у комунікативних моделях), зосереджуючи увагу на умови, які можуть призвести до виникнення широкого співтовариства. Європейський інтеграційний процес подається як один з багатьох подібних інтеграційних проектів, яких історія людства знала велику кількість. Його головною метою було на основі вивчення історичного розвитку різноманітних суспільств проаналізувати та узагальнити теоретичні припущення, які призведуть до створення необхідного співтовариства безпеки, де війни вже не будуть засобом вирішення конфліктів. Одним з найбільших теоретичних здобутків транзакціоналізму для теорії європейської інтеграції, який був пізніше перейнятий деякими іншими теоретиками, є виокремлення т. зв. неформальної і формальної фаз створення співтовариства безпеки. Розвиток функціональних зв'язків з допомогою неформальних економічних і соціальних комунікацій між окремими західноєвропейськими суспільствами утворює протягом часу соціо-психологічні тенденції і процес навчання, який призводить до асиміляції та інтеграції західноєвропейських народів. Цей процес у кінцевому рахунку змушує політичні еліти окремих країн інституціоналізувати і формалізувати функціональні зв'язки. Така формальна інституційна побудова є засобом охорони суспільства, в якому відбувається інтенсифікація різноманітних моделей комунікації і подальше поглиблення інтеграції, результатом чого стає створення об'єднаного співтовариства.

Ключові слова: транзакціоналізм, теорія комунікацій, теорії європейської інтеграції, європейська інтеграція, співтовариство безпеки.

The article is devoted to the analysis of the place and role of transactionalism in the system of European integration theories. The main theoretical principles of transactionalism are examined; its distinctive features in comparison with other European integration theories are highlighted; the contribution of K. Deutsch, as the main representative of transactionalism, is defined; and the main critical remarks regarding the theoretical principles of transactionalism from its opponents are analyzed. The key methodological achievement of K. Deutsch's theoretical approach lies in conducting a more empirically oriented analysis. Transactionalism attempts to capture the dominant nature of the relationship between international integration (in a broad sense – as the process of forming a community) and social communication (changes in communication models), focusing on the conditions that may lead to the emergence of a broader community. The European integration process is presented as one of many similar integration projects, of which human history has known a great number. Its main goal was, based on the study of the historical development of various societies, to analyze and summarize the theoretical assumptions that would lead to the creation of a necessary security community, where wars would no longer be a means of resolving conflicts. One of the greatest theoretical achievements of transactionalism for the theory of European integration, which was later adopted by some other theorists, is the distinction between the so-called informal and formal phases of creating a security community. The development of functional ties through informal economic and social communications between individual Western European societies over time generates socio-psychological tendencies and a learning process that leads to the assimilation and integration of Western European peoples. This process ultimately forces the political elites of individual countries to institutionalize and formalize functional ties. Such formal institutional construction is a means of safeguarding a society in which various communication models are intensified and integration deepens further, resulting in the creation of a unified community.

Key words: transactionalism, communication theory, theories of European integration, European integration, security community.

Постановка проблеми. З початку процесу європейської інтеграції можна прослідкувати постійну зацікавленість академічної спільноти у теоретичному обґрунтуванні та науковому узагальненні цього процесу. Велика кількість вчених, особливо фахівців з теорії міжнародних відносин

та політології, намагається не лише проаналізувати і пояснити миліші події та узагальнити їх в наукові теорії, а також і сформулювати теоретичні гіпотези та теорії щодо майбутнього влаштування Європи. На основі цих досліджень виникають нові теорії або застосовуються різноманітні

існуючі теорії міжнародних відносин, економічні й політологічні теорії, метою яких є глибше пізнання європейського інтеграційного процесу.

Поряд із т. зв. великими теоріями європейської інтеграції (федералізм, функціоналізм, комунікативна теорія та ін.) існує також ряд інших теорій чи концепцій, які допомагають зрозуміти процес європейської інтеграції та прийняття рішень на різних рівнях ЄС.

До них зокрема належить і теорія трансакціоналізму (або комунікативна теорія). Представники комунікативної теорії вважали, що зростаюча інтенсивність комунікації між державами сприяє миру та співпраці. На особливу увагу, в цьому контексті, заслуговує головний представник цієї теорії Карл Дойч, котрий у своїй праці «Політична спільнота і Північно-Атлантичний простір» розуміє інтеграцію насамперед як побудову співтовариства безпеки, в рамках якого конфлікти вирішуються без застосування сили. [6]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місце трансакціоналізму серед концепцій європейської інтеграції досліджували Л. Ліндберг і С. Шайнгольд, які у праці «Регіональна інтеграція: теорія та дослідження» провели порівняння її з іншими теоріями, такими як функціоналізм і неофункціоналізм. Б. Розамонд у праці «Теорії європейської інтеграції» аналізує місце трансакціоналізму Карла Дойча серед інших підходів. А. Вінер та Т. Діез аналізують вплив трансакціоналізму на розвиток європейських інституцій. У своїй роботі «За межами національної держави: функціоналізм і міжнародна організація» Ернст Гаас критикує трансакціоналізм та порівнює його із функціоналістським підходом до європейської інтеграції. Критичні зауваження стосовно положень трансакціоналізму висловлював також Д. Пучала, який у своїй праці «Міжнародні комунікації та регіональна інтеграція» стверджував, що дана теорія нездатна однозначно довести, що комунікативні потоки є головною причиною інтеграції. С. Гоффман та Е. Гаас акцентували увагу на тому, що наразі ще не є доведеним факт існування причинної залежності між соціальною асиміляцією і політичною інтеграцією. В контексті даного дослідження особлива увага приділялася роботі К. Дойча, автора концепції трансакціоналізму (теорії комунікацій) для аналізу європейської інтеграції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблематика значення теорії трансакціоналізму у дослідження європейської інтеграції, її місця серед інших теоретичних підходів у цій сфері, аналізу критики її основних положень стосовно особливостей євроінтеграційних процесів у вітчизняній політичній науці досліджена не достатньо та вимагає більш ґрунтовного вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження місця та ролі трансакціоналізму у системі теорій європейської інтеграції. Основними завданнями дослідження є: проаналізувати основні теоретичні положення трансакціоналізму, його відмінні риси у порівнянні з іншими євроінтеграційними теоріями, визначити внесок К. Дойча як головного представника трансакціоналізму, проаналізувати основні критичні зауваження щодо теоретичних положень трансакціоналізму з боку його опонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинні теорії європейської інтеграції, які інколи позначаються як пратеорії чи прототеорії, представлені передусім федералізмом, функціоналізмом і неофункціоналізмом, доповнила протягом 50-х років т. зв. комунікативна теорія, яка сьогодні більш відома під назвою трансакціоналізм. Основою цієї теорії є переконання, що комунікація між окремими державами (торговий обмін, військова співпраця, міграція, інформаційні потоки та ін.) сприяють миру та співпраці. У центрі інтересів трансакціоналізму було передусім дослідження людських комунікацій, яке спиралося на використання соціологічної теорії функціоналізму. Головною метою трансакціоналізму було довести, що широкий діапазон комунікації збільшує рівень взаємної матеріальної залежності країн і сприяє розвитку економічної і політичної інтеграції. [5; 6]

Від функціоналізму трансакціоналізм відрізнявся відсутністю інтересу до задоволення практичних суспільно корисних потреб, увага приділялася більше умовам, за яких можна створити і досягти відчуття єдиної спільноти між мешканцями різних країн. На відміну від федералізму трансакціоналізм для своєї успішної реалізації не вимагав ніяких специфічних правових та інституціональних рамок. [11, с. 29]

Головні положення теорії трансакціоналізму вперше розробила група американських вчених під керівництвом Карла Дойча. [6; 7] Ця група виходила з концепції Річарда Ван Вагенена – концепції міжнародного співтовариства безпеки. Деякі тези своєї теорії трансакціоналізму К. Дойч розробив вже у першій половині 50-х років, [5; 10, с. 168-196; 8, с. 143-160] і в наступні роки він постійно повертався до цієї теорії. [3; 9; 4]

К. Дойч дійшов висновку, що комунікація є ключовим механізмом соціальної мобілізації суспільства, тоді як соціальна мобілізація відповідає за історичний процес національного розвитку. Подібні процеси мали б характеризувати і міжнародну сферу у випадках, коли держави спільно вибудовують співтовариство безпеки. Спираючись на цю тезу К. Дойч загалом визначив міжнародну інтеграцію як досягнення безпеки між групами держав. Успішна інтеграція полягає у радикаль-

ному зменшенні можливості застосування державами насильницьких засобів вирішення своїх конфліктів. [19, с. 42-43]

Спочатку трансакціоналізм належав до менш значних теорій міжнародної інтеграції, тим не менше у наступні два десятиліття він здобув популярність щонайменше серед американських політологів, які робили спробу шляхом емпіричних досліджень перевірити його базові теоретичні положення. Серед них слід назвати Брюса Рассета, Теодора Каплова і Курта Фінстербуша у 60-ті та 70-ті роки.

У 60-х роках ця теорія була застосована і до проблематики європейської інтеграції. Серед інших цим займався у 60-х роках Ернст Гаас. [14] На базі емпіричних досліджень європейського інтеграційного процесу були засновані у 70-х роках трансакціоналістські студії Брюса Русе, Гелен Фелдстайн і Дональда Пучала. У другій половині 70-х років Роберт О. Кеогейн і Джозеф С. Най у праці «Влада і взаємозалежність» (1977) повернулися до дискусії про міжнародні комунікації та їх вплив на міжнародну інтеграцію.

У базовій праці трансакціоналізму «Політична спільнота і Північноатлантичний регіон» (1957) К. Дойч зі своїми співробітниками зробив спробу аналізу процесу побудови політичних співтовариств безпеки у північноатлантичному регіоні на основі аналізу історичних прикладів інтеграції за період з XVIII по XX ст. Головною метою дослідження було вивчення можливих засобів, з допомогою яких можна було б у майбутньому усунути загрозу війни. [6, с. 3]

К. Дойч при визначенні співтовариства безпеки виходив зі своєї власної концепції інтеграції, згідно якої співтовариствами безпеки є інтегровані групи людей. Інтеграцію як таку він визначав в рамках певної території як досягнення достатньо сильного і розширеного відчуття ототожнення її мешканців зі співтовариством, інституціями та діями, головним завданням яких є надійно на довгий строк забезпечити мир серед населення. [5, с. 5]

Результати даного емпіричного дослідження показали, що формування співтовариства не залежить сильно від формальних структур, які приймають політичні рішення. На думку К. Дойча і його співпрацівників взаємна симпатія, віра і лояльність окремих суб'єктів відіграють набагато важливішу роль у створенні таких співтовариств. Автори цієї публікації на конкретних прикладах показали, взаємодоповнюючі системи цінностей та високий рівень взаємсприйняття мають більший вплив на виникнення політичних співтовариств, ніж геополітичні фактори (як наприклад спільна зовнішня загроза). [6]

Серед фахівців міжнародних відносин трансакціоналізм був популярним особливо за його

емпіричний підхід і можливість застосовувати найновіші наукові процедури з використанням широких фактичних матеріалів та аналізу. Сам К. Дойч неодноразово підкреслював необхідність перевіряти усі теоретичні гіпотези емпіричним дослідженням.

Численні дослідження, засновані на цьому теоретичному підході, виходили з утворення т. зв. комунікативних мап, які включали потоки матеріальних благ та передачу знань і думок, пов'язаних з участю у прийнятті рішень. Чим густішими є ці комунікативні мережі, чим більше ці мапи перекриваються, тим кращими є передумови успішного функціонування міжнародного (європейського) угруповання. Густина комунікацій і процес сприйняття суб'єктів ставали основними показниками, якими можна емпірично виміряти інтенсивність інтеграції.

Трансакціоналізм розуміє європейську інтеграцію як процес культурної асиміляції, що призводить до створення міжнародного співтовариства безпеки, в якому люди пов'язані взаємною довірою та ідентифікацією, завдяки чому практично виключається можливість військового вирішення будь-яких конфліктів. К. Дойч вважав, що створення співтовариства безпеки базується на реалізації численних міжнародних комунікацій, як наприклад транспорт, міграція, взаємні послуги, військова співпраця, туризм, які дають поштовх процесам соціально-психологічного навчання, що призводить до виникнення спільної ідентичності, лояльності і довіри між соціальними суб'єктами. [11, с. 29]

К. Дойч вирізняв декілька базових форм співтовариств безпеки. У своїй праці від 1957 року він оперує поняттями «об'єднане співтовариство безпеки» і «плюралістичне співтовариство безпеки».

Плюралістичне співтовариство він визначив як об'єднання (спільноту), в якій уряди окремих країн зберігають свою юридичну незалежність, при цьому в рамках інтеграційного процесу не відбувається створення найвищих інституційних наднаціональних органів влади. [19, с. 43] Плюралістичне співтовариство вимагає три умови свого існування: дотримання суб'єктами основних цінностей, здатність політично відповідальних груп без насильства реагувати на будь-які виклики, взаємна передбачуваність важливих аспектів політичної, економічної і соціальної поведінки всіх учасників. [9, с. 195]

Об'єднане співтовариство безпеки визначено як процес політичної інтеграції, у ході якого відбувається формальне об'єднання окремих частин (зазвичай держав) у більшу структуру шляхом певного інституційного злиття. Як приклад наводяться США або Швейцарія, де шляхом об'єднання окремих американських штатів і швейцарських кантонів утворилася федеративна

держава, в якій вже була відсутня загроза військових конфліктів. Тим не менш К. Дойч вважав, що політичне об'єднання не є вкрай необхідним для досягнення бажаних наслідків інтеграції. На його думку плюралістичне співтовариство безпеки ймовірно є більш життєздатним, ніж політичний союз, а завдяки більшій стабільності – набагато ефективнішим для встановлення міжнародного миру. [4, с. 122]

К. Дойч попереджав, що зусилля по передчасному створенню єдиної влади (об'єданого співтовариства безпеки) без досягнення необхідного високого рівня соціальної інтеграції можуть бути деструктивними і в своєму результаті можуть скоріше збільшити, ніж знизити небезпеку конфлікту. На його думку кожне співтовариство володіє велику кількість дестабілізуючих факторів. Серед них – підвищення військового навантаження, відносно швидкі зміни соціальних відмінностей, зниження адміністративних здібностей, закриття політичних еліт, дисгармонія між діями влади і суспільними очікуваннями. [9, с. 195-196]

Передчасне створення централізованих політичних федерацій може бути небезпечним, оскільки, як показують історичні факти, наступний розпад федерацій часто призводить до громадянських війн. Згідно К. Дойча політична уніфікація нерівнозначних партнерів може інституціоналізувати нерівність і легітимувати використання слабких суб'єктів сильними. [17, с. 1-21]

Базовою гіпотезою транзакціоналістських праць про інтеграцію було те, що сутністю співтовариства між багатьма державами буде функція комунікативного рівня між двома державами. Шлях до такого співтовариства йде через створення мережі взаємних комунікацій. Головним емпіричним завданням є вимірювання як темпу зміни комунікативних потоків, так і ступеня взаємної сприйнятливості окремих суб'єктів в рамках даної системи. Відповідний потенціал міжнародної інтеграції, причому Б. Розамонд акцентує увагу на слові «потенціал», з'явиться лише у тому разі, коли справа дійде до інтенсивних міжнародних комунікацій. [19, с. 44]

Актуальність інтеграції зростає також в ситуаціях, де переважає взаємна сприйнятливості (*mutual responsiveness*), яка визначається як «здатність отримати адекватні відповіді в рамках прийняттого терміну». [2, с. 69] Тим не менше сприйнятливості не є, на думку К. Дойча, лише результатом бажання суб'єктів взаємно реагувати один на одного. Важливою є передусім їх реальна здатність на таку реакцію, яка пов'язана не лише з наявністю технологій, що сприяють комунікації, а й з вимогами, що існують в системі взаємного впливу на даний час. Вимоги реагують на потреби, викликані промисловими, економічними і технологічними змінами, міграціями, змінами у пове-

дінці споживачів, довгостроковою культурною динамікою, міжнародними викликами. [2, с. 71]

Істотним є акцент на потребах, що пов'язує його з функціоналізмом. Проте К. Дойч критично ставився до деяких аспектів цієї теорії. Передусім він вважав, що окремі рівні комунікації, які беруть на себе функціональні міжнародні організації, є недостатніми для створення необхідної лояльності у середовищі широкої громадськості, завдяки чому мав бути забезпечений тривалий мир.

Далі так само Дойч звертав увагу на реальність того, що працівники міжнародних організацій поступово відчужуються і віддають більшу перевагу комунікаціям з урядами, ніж з громадськістю, перед якою вони відповідальні. наслідком цього відчуження є їхня неспроможність йти на прямі контакти з громадськістю і піклуватися про їх потреби. За таких умов лояльність людей до міжнародних агенцій не може у жодному разі зростати, навпаки, широкий простір для застосування отримують націоналістичні заклики. [9, с. 167]

Згідно К. Дойча успішна політична інтеграція залежить від «історичного процесу соціального навчання, на протязі якого окремі особи, зазвичай протягом декількох поколінь, вчаться бути народом». [5, с. 174]

Подібно до федералізму чи функціоналізму транзакціоналізм теж не був підданий гострій критиці з боку своїх противників. Перші критики звертали увагу на те, що результати порівняльних зіставлень суспільства з XVIII по XX століття не можуть бути надійними внаслідок недостатньої кількості відповідної інформації про попередній період. Крім цього, якщо навіть ця інформація отримується і опрацьовується, залишається невідомим, як вона може розкрити вплив цих комунікацій на ідентичність і взаємну ідентифікацію між людьми. [19, с. 47]

Слабкість цієї теорії виявляється, як вважає Д. Пучала, у нездатності однозначно довести, що комунікативні потоки є головною причиною інтеграції, оскільки навпаки, ці потоки можуть бути викликані самою інтеграцією. [18, с. 762] Крім цього дуже важко теоретично зафіксувати зв'язок між комунікативними потоками і соціальною асиміляцією з одного боку, та між комунікативними потоками і політичними змінами – з іншого боку. [11, с. 32] Також неможливо науково довести, що чимдалі більша кількість комунікацій має безпосередній вплив на інтеграційний процес, оскільки неможливо науково виміряти відповідне зростання (поглиблення) інтеграційного процесу. Неможливо також створити гіпотези, які б піддавалися науковій перевірці, про те, яким чином завдяки збільшенню кількості комунікацій у суспільстві відбуваються відповідні зміни, яким чином змінюється і розвивається ставлення суспільства до інтеграції. [19, с. 48]

Згідно теорії трансакціоналізму процес соціальної асиміляції може за певних умов призвести до інтеграції. Проте ряд авторів наголошували на тому, що не є доведеним науково той факт, що між соціальною асиміляцією і політичною інтеграцією існує причинна залежність. [15, с. 526; 13, с. 626] На думку Вільяма Фішера соціальна асиміляція є змінною психологічною величиною, яка застосовується до громадської думки, тоді як політичну інтеграцію можна описати як змінну, котра стосується первинної поведінки політичних еліт. [12, с. 254-290] Як констатує М. Айлструп-Санджованні, більшість трансакціоналістських досліджень спрямована лише на міру взаємозв'язку між соціальною асиміляцією на рівні широких мас населення і зміцненням політичного співтовариства. На його думку відкритим залишається питання про те, яким чином громадська думка впливає на урядову політику. [Chrysochoou, Dimitris N. *Theorizing European Integration*. – London, 2001. – P. 49.]

Висновки. Трансакціоналізм став однією з можливостей дослідження процесу європейської інтеграції. К. Дойч не визнавав концепцію злиття ідеї національності (ідентичності) і державності (влади) через національні інтереси. На основі цієї концепції таким шляхом, згідно представників реалізму, створюються т. зв. національні держави (nation-state). Тоді як країни можуть характеризуватися своїми відмінностями, для представників реалізму спільним для цих країн є наявність національних інтересів, які зазвичай визначаються урядами. К. Дойч займав іншу позицію, згідно якої спільні ідентичності є наслідком інтенсивних комунікацій, причому чим більшою є густина цих комунікацій між людьми, тим більше зростає взаєморозуміння, і таким чином посилюється відчуття безпеки. [19, с. 46]

Головний методологічний здобуток теоретичного підходу К. Дойча полягає в проведенні більш емпірично орієнтованого аналізу. Трансакціоналізм представляє систематичну спробу вловити домінуючий характер взаємовідносин між міжнародною інтеграцією (у широкому розумінні – як процес формування співтовариства) і соціальною

комунікацією (зміни у комунікативних моделях), зосереджуючи увагу на умови, які призводять до виникнення широкого співтовариства. [1, с. 49]

К. Дойч, віддаючи перевагу т. зв. плюралістичній моделі співтовариства безпеки, був переконаний у ефективності інтеграційної моделі, де національні держави є суб'єктами прийняття рішень у міжнародній політиці замість того, щоб позбавлятися свого національного суверенітету. Основним і вирішальним впливом цього інтеграційного процесу мала стати повна ліквідація загроз військового вирішення конфліктів між окремими суб'єктами. К. Дойч зробив спробу оптимального поєднання елементів національного самовизначення з одного боку та міжнародного миру і безпеки – з іншого.

Європейський інтеграційний процес був для К. Дойча одним з багатьох подібних інтеграційних проектів, яких історія людства знала велику кількість. Його головною метою було на основі вивчення історичного розвитку різноманітних суспільств проаналізувати та узагальнити теоретичні припущення, які призводять до створення необхідного співтовариства безпеки, де війни вже не будуть засобом вирішення конфліктів.

Одним з найбільших теоретичних здобутків трансакціоналізму для теорії європейської інтеграції, який був пізніше перейнятий деякими теоретиками, є виокремлення т. зв. неформальної і формальної фаз створення співтовариства безпеки. Розвиток функціональних зв'язків з допомогою неформальних економічних і соціальних комунікацій між окремими західноєвропейськими суспільствами утворює протягом часу соціо-психологічні тенденції і процес навчання, який призводить до асиміляції та інтеграції західноєвропейських народів. Цей процес у кінцевому рахунку змусить політичні еліти окремих країн інституціоналізувати і формалізувати функціональні зв'язки. Така формальна інституційна побудова є засобом охорони суспільства, в якому відбувається інтенсифікація різноманітних моделей комунікації і подальше поглиблення інтеграції, результатом чого стає створення об'єднаного співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Chrysochoou, Dimitris N. *Theorizing European Integration*. London, 2001. 240 p.
2. Deutsch, Karl W. *Communication Theory and Political Integration*. *The Integration of Political Communities*. Eds. P. E. Jacob, V. Toscano. Philadelphia, 1964. 314 p.
3. Deutsch, Karl W. *France, Germany and the Western Alliance*. New York, 1967. 324 p.
4. Deutsch, Karl W. *Nationalism and its Alternatives*. New York, 1969. 200 p.
5. Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality*. Boston, 1966. 358 p.
6. Deutsch, Karl W. *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton, NJ, 1957. 228 p.
7. Deutsch, Karl W. *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement*. Garden City, NY, 1954. 70 p.

-
8. Deutsch, Karl W. Shifts in the Balance of Communication Flows: A Problem of Measurement in International Relations. *Public Opinion Quarterly*. 1956, №1. P. 143-160.
 9. Deutsch, Karl W. The Analysis of International Relations. Englewood Cliffs, NJ, 1968. 214 p.
 10. Deutsch, Karl W. The Growth of Nations: Some Recurrent Patterns of Political and Social Integration. *World Politics*. Volume 5, Issue 2, January 1953. P. 168-195.
 11. Eilstrup-Sangiovanni, Mette. Interwar and Postwar Ideas of Europe. *Debates on European Integration. A Reader*. Houndmills, Basingstoke. 2006. P. 32.
 12. Fisher, William E. An Analysis of the Deutsch Sociocausal Paradigm of Political Integration. *International Organization*. 1969, №2. P. 254-290.
 13. Haas, Ernst B. The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing. *International Organization*. 1970, №4. P. 626.
 14. Haas, Ernst. Beyond the Nation State: Functionalism and International Organization. Stanford, CA, 1964. 595 p.
 15. Hoffmann, Stanley. Discord in Community: The North Atlantic Area as a Partial International System. *International Organization*. 1963, №3. P. 526.
 16. Keohane, Robert O., Nye, Joseph S. Power and Interdependence. New York, 1977. 273 p.
 17. Merritt, Richard L., Russett, Bruce M. Karl W. Deutsch and the Scientific Analysis of World Politics. *From National Development to Global Community: Essays in Honour of Karl W. Deutsch*. Eds. R. L. Merritt, B. M. Russett. London, 1981. P. 1-21.
 18. Puchala, Donald. International Transactions and Regional Integration. *International Organization*. 1970, №4. P. 762.
 19. Rosamond, Ben. Theories of European Integration. Houndmills, Basingstoke. 2000. 240 p.